

TIPOLOGIA ICOANEI „CHIPUL NEFĂCUT DE MÂNĂ”

Natalia PODLESNAIA

Rezumat

*Lucrarea pune în valoare tipologia icoanei **Chipul Nefăcut de mână**, ținându-se cont și de unele icoane găsite în colecțiile muzeale din Republica Moldova. La baza acestei tipologii este elementul central al icoanelor Chipului Nefăcut de mână - însăși reprezentarea figurii Mântuitorului. În cadrul tipologiei s-a ținut cont de asemenea de structura și limbajul artistic, caracterul desenului, cromatică și compoziția acestora. În finalul analizei au fost determinate 5 tipuri iconografice, între care primul are 9 variante. Icoanele păstrate în colecțiile Muzeului Național de Artă a Moldovei și ale Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, deocamdată neexpuse, au oferit posibilitatea de a completa tipologia cunoscută cu varianta 1.6. din primul tip iconografic.*

Prin arta religioasă îl vedem și îl cunoaștem pe Dumnezeu. Nici arta, nici teologia luate în mod separat, nu ar putea crea o icoană. Se impune legătura, unitatea lor.

În viața religioasă a popoarelor ortodoxe icoana poate fi considerată mijlocul direct între credincios și Divinitate, în sensul unei *porți* transcendente, sugerând posibilități de împlinire a aspirațiilor umane¹. Locul central în acest sens îl ocupă icoana *Nefăcută de mână*. Expresia *acheiropoietos* adică *Chipul Nefăcut de mână* este mai presus de toate, Cuvântul întrupat, Care S-a arătat în templul trupului Său (In. 2, 2). În loc să-l creeze după propriile înclinații, *cu mâna lor*, chipul Dumnezeului-Om, iconografii trebuie să urmeze o tradiție care îi leagă de *acheiropoietos*-ul original.

În denumirea ei de *Nefăcută de mână* - deja este fondată concepția oricărei icoane, în care întotdeauna rolul important i se atribuie Celui Ceva, ce iese din posibilitățile creației omenești.

În continuare ne vom referi la prezentarea și descrierea tuturor tipurilor iconografice ale *Chipului Nefăcut de mână*. Nota distinctivă a acestei icoane este reprezentarea doar a capului Mântuitorului.

1. Chipul Nefăcut de mână mai este numit și *Chip nefăurit*, *Sfânta Față*, *Sfântul Mandylyon*, *Mandylyon*, etc...

Termenul de *Mandylyon*, conform accepției generale, a apărut în timpul stăpânirii arabe în Edessa și este o adaptare eufonică a cuvântului arab *mandil* care înseamnă *văl*, *prosop* sau *batistă*. Termenul arab, la rândul lui, este o adaptare a cuvântului latin *mantele* - *prosop*².

În Rusia denumirea de *Mandylyon* este înlocuită de obicei cu denumirea de *Spas* (*Спас*), echivalentul grecescului *Soterios*, cu calificative suplimentare *Нерукотворный* (*Nefăcut de mâna omului*) sau *Spas na Ubruse* (*Спас на Убрусе*), în slavonă *убрус* însemnând *prosop*.

Baza iconografică a acestui tip reprezintă chipul Mântuitorului văzut strict frontal, înscris într-un nimb cruciform. Chipul are următoarele particularități: privirea poate fi direct frontală sau îndreptată într-o parte, părul cu o singură sau cu câteva suvițe ce cad uneori uniform prin părți, iar alteori asimetric.

Acest tip este reprezentat în iconografie în mai multe variante:

1.1. *Chipul lui Hristos în mijlocul cercului nimbului pe un fundal curat fără ideea imaginii de prosop.* (Fig. 1.1.) Este o variantă străveche, încât poate fi considerată drept arhetip iconografic³.

1.2. *Chipul lui Hristos pe prosop. Pânza este dreptunghiulară uniformă (netedă), uneori rotunjită în partea de sus într-o formă de semicerc, de obicei ornamentată pe margine, cu un cant brodat ori franjurat*⁴. (Fig. 1.2.)

Această variantă, la fel de veche ca prima, este cunoscută înainte de secolul XIII. Exemple ar fi frescele bisericii Spasa na Neredițe (Спаса на Нередице) de la sfârșitul secolului XII⁵ sau *Icoana Mandylionului* din orașul Lan (Franța), din secolul XII. Este plauzibilă și această variantă în calitate de arhetip.

1.3. *Chipul Domnului Iisus Hristos pe prosop, dar pânza este neuniformă și formează pliuri; capetele de sus amintesc de noduri, iar marginea de jos este la fel neuniformă și asimetrică.* Spre deosebire de cele două variante sus menționate în cazul acesta se creează impresia că chipul este aplicat peste prosop⁶. (Fig. 1.3.)

O variantă creată mai târziu, ce nu corespunde mitului apocrif despre „Chipul Nefăcut de mână”, în care pânza a fost trimisă de Iisus regelui Abgar din Edessa, și era prinsă pe un panou de lemn⁷. Această variantă cu pânză pliată se răspândește începând cu a doua jumătate a secolului XIII, în primul rând în iconografia bizantină și în Balcanii de Sud. Exemplul cel mai vechi al răspândirii ei îl constituie frescele din Sopocianî (Сопочаны), Serbia (1263-1268), iar în secolul al XIV-lea el apare în icoanele ruse. Cea mai timpurie icoană provine din satul Novoie, regiunea Iaroslavl, (село Новое Ярославской области), și datează din ultimul sfert al secolului XIV.

1.4. *Chipul lui Hristos, pictat pe prosopul pliat, care este ținut de colțurile-noduri de sus de doi îngeri. Ei sunt neproportionali, mai mici, adeseori reprezentați doar prin semifiguri*⁸. (Fig. 1.4.) Această variantă se regăsește din secolul XV în arta rusă, iar începând cu secolele XVI - XVII, *izvodul*, adică desenul, devine cel mai răspândit în iconografia rusă.

Crearea acestei compoziții a fost influențată de reprezentarea *Soborul Arhanghelului Mihail*, cunoscut încă din secolul XI, și care la rândul său ține de prototipurile mai vechi, cum ar fi scena *Proslăvirea Crucii*. Ultima se întâlnește din a doua jumătate a secolului IV în reliefuri și mozaicuri, reprezentând doi îngeri ce plutesc în zbor, purtând medalion cu cruce. În toate cele trei cazuri elementele compoziționale sunt analogice, și componentele centrale - *Crucea, Mântuitorul Emanuel în Soborul Arhanghelului Mihail și Sfântul Mandylion* poartă încărcătura semantică identică. Cu o singură deosebire - în *Mandylion* figurile îngerilor sunt considerabil mai mici decât chipul lui Hristos, ce nu este caracteristic pentru celelalte două reprezentări. Îngerii, care poartă pânza cu „Chipul Nefăcut de mână”, evident exprimă ideea *prezentării de sobor* a făpturilor angelice și a oamenilor în fața Pânzei Sfinte, care se consideră că

stau în fața icoanei.

Ca motiv al realizării acestei variante iconografice, posibil a servit slujba de sărbătoare a *Strămutării Chipului Nefăcut de mână din Edessa la Constantinopol* (16/29 august), care conține parțial aceste cuvinte: *Cu ce ochi, noi, pământeni, vom privi la icoana Ta, la care oștile îngerești nu pot privi fără temere...* (stih 4 la Vecernia Mare⁹). În așa fel se explică apariția pe icoană a figurilor îngerești.

Uneori se întâlnesc icoane, când în locul Îngerilor simpli sunt pictați Arhanghelii, cu aceeași încărcătura semantică ca și Îngerii. Uneori aceștia sunt Arhanghelii Mihail și Gavriil, alteleori Arhanghelii Rafail și Uriil. Asupra conținutului acestei schimbări nu s-a reflectat, Arhanghelii fiind Puterile cerești de rang (cin) înalt, la fel simbolizează măreție și respectul stării *ликостояние* - în fața Chipului Sfânt.

Mai există icoane, unde îngerii apar prin părțile laterale ale pânzei, în toată statura, iar în centru, deasupra „Chipului Nefăcut de mână”, apare semifigura unui înger. Ca exemplu servește icoana *Chipului Nefăcut de mână* a școlii moscovite de la sfârșitul secolului XVI, din colecția lui Pavel Corin.

1.5. În altă variantă - *Chipul lui Hristos pictat pe prosopul pliat este ținut în față de un înger. Noutatea acestei variante este că figura îngerului și a prosopului sunt aproape proporționale. Îngerul este reprezentat în statură și prosopul acoperă doar partea mijlocie a figurii*¹⁰. (Fig. 1.5.)

Apariția acestei variante în iconografie ține de secolul XVI. Ca model este întâlnită într-un șir de erminii, cum ar fi erminia editurii de Novgorod, de la sfârșitul secolului al XVI-lea. În altă erminie de la sfârșitul secolului XVII, apare următoarea notă (adaos): „este la fel ca și în manuscrisele de la Kiev”. Respectivul scrieri reprezintă calendarele bisericești tipărite în editurile de la Kiev, pe care iconarii le foloseau în calitate de izvod.

1.6. Importanța completării materialului tipologic al acestei icoane propus de majoritatea cercetătorilor din domeniu reiese din particularitățile structurii artistice a acestei variante (recent descoperite) - *Chipul lui Hristos pictat pe prosopul pliat este ținut în față de un înger, la fel figura îngerului și a prosopului sunt proporționale, dar în această variantă apar încă figurile a doi sfinți și a doi cuvioși*. Alteori această variantă se completează cu figurile cailor de culoare albă, neagră, roșie. (în baza operelor neexpuse din colecțiile Muzeului Național de Artă a Moldovei; 1. - număr de inventar - Ж 1632 КП 18822, FB N-11 p. 64 și 2. - număr de inventar - Ж 2007 (385 21) КП 20447 FBN12 p. 55, și Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei - număr de inventar - FB-23384-5 (II-5). Analiza acestei variante la nivel semantic și artistic este cercetată de subsemnata, urmând să fie publicată ulterior. (Fig. 1.6.)

1.7. *Sfântul Chip este ținut în față de doi îngeri. Figurile lor, ca și în varianta precedentă, sunt mărite*¹¹. (Fig. 1.7.)

Izvodul, adică desenul, este cunoscut după erminia lui Stroganov (Строганов) din secolul al XVII-lea.

1.8. Un tip iconografic aparte, ce reprezintă partea de încheiere a istorisirii despre *Chipul Nefăcut de mână al Mântuitorului, unde pânza este ținută de un apostol, și anume apostolul Tadeu (Faddei)*¹² grație istorisirii lui Leu Diaconul din secolul

al X-lea, descrierea se dă după erminia lui Bolșacov (Большаков), ediția din 1904, ajunsă se pare că din *Erminia* din varianta a doua, tipărită la sfârșitul secolului XVII la Kiev. (Fig. 1.8.)

1.9. Pentru această variantă ne referim la imaginea *Chipului lui Iisus Hristos pe prosopul pliat care este înconjurat de jur împrejur cu scenele faptelor din legenda apocrifă a Mandylionului*,¹³ câte trei în fiecare registru. Scenele sunt aranjate în așa mod încât se citească din stânga spre dreapta și de sus în jos. (Fig. 1.9.)

Denumirea scenelor: **a).** *Iisus Hristos înconjurat de ucenici vindecă un bolnav.* **b).** *Abgar îl trimite pe Anania la Iisus Hristos.* **c).** *Anania încearcă să-L reprezinte (picteze) pe Iisus Hristos.* **d).** *Iisus Hristos îi dă lui Anania cel îngenunchiat, pânda cu Chipul Nefăcut de mână.* **e).** *Anania îi transmite pânda sfântă împăratului Abgar.* **f).** *Distrușterea idolilor din Edessa, etc.*

Această variantă iconografică apare în arta bizantină nu mai târziu de secolul X. Exemplu: doua părți din tripticul ce se află la mănăstirea „Sfânta Ecaterina” din muntele Sinai, datând din secolul X. Varianta susnumită o putem întâlni în miniaturi începând cu secolul XI, bunăoară, în manuscrisul grecesc 9 (minologia) de la Muzeul de Istorie din Moscova (Rusia). Ferecătura icoanei „Chipului nefăcut de mână” din catedrala „Sfântul Petru” de la Roma (Italia) pe câmpuri este înfrumusețată cu 10 scene ale faptelor din legenda apocrifă a Mântuitorului. Scenele sunt executate în altorelief.

În arta rusă această variantă apare începând cu secolul XVI, perioada când are loc răspândirea legendei apocrife a Mandylionului, înregistrată de Constantin Porfirogenetul prin lucrările Sfântului Maxim Grecul. S-au păstrat mai multe icoane ruse ce datează cu a doua jumătate a secolului XVII.

Dacă e să ne referim la numărul scenelor din această variantă iconografică constatăm că ele diferă: icoana Diptic din mănăstirea „Sfânta Ecaterina” din muntele Sinai și tripticul Sfântului Mandylion din Slovacia au reprezentate 4 scene, icoana din iconostasul (catapetasma) bisericii „Sfântul Proroc Ilie” din Iaroslavl, Rusia (1650) conține 16 scene, pe când icoana din biserica „Înălțarea Sfintei Cruci” de la mănăstirea Iuriev din Novgorod include tocmai 28 de scene¹⁴.

Din cele menționate vedem că numărul scenelor diferă, ajungând la un număr destul de impunător.

2. Spas Mocraia brada (Спас Мокрая брада).

În sensul strict acest tip iconografic constituie unul din variantele Mandylionului. Deosebit de evidențiată din cauza calificativului special deja întărit după el, **Мокрая брада** din rusă *barbă umedă*¹⁵, care îi asigură o independență condiționată. Această denumire este introdusă de iconograful ruși după forma triumfiară a bărbiei lui Iisus Hristos. Vârful bărbiei este ascuțit, uneori apare dedublat - simbolul firii duble celei Dumnezeiești și omenești ale Mântuitorului¹⁶.

Cu această particularitate sunt marcate o mulțime de imagini din vechime. De exemplu, mozaic de pe arcul de triumf al bisericii „Sant Apollinaire in Classe” din Ravenna (Italia), ce datează de la mijlocul secolului al VI-lea, unde apare imaginea

semifigurii lui Hristos-Atotțiitorul în medalion cu barbă umedă foarte asemănătoare cu imaginea mozaicului de pe arcul absidei de la soborul „Sfânta Sofia” din Kiev, și ține de anii 40 ai secolului XI și este vorba despre Iisus Hristos din Deisis.

N. P. Kondakov, în monografia sa *Иконография Господа нашего Иисуса Христа* vorbește despre o icoană presupusă din Edessa, „Chipul Nefăcut de mână” cu *bărbie umedă*, ce se păstrează în biserica „Sfântul Bartolomeu” a mănăstirii armenesti din Genova. După o legendă romană, icoana a fost dăruită în anul 1363 căpitanului genovez Leonardo Montalido, de către Ioan al V-lea Paleologul pentru merite deosebite acordate de primul împăratului bizantin în disputele pentru coroană. De la acesta se crede că icoana a ajuns la mănăstirea din Genova.

3. Un alt tip iconografic este *Sfânta Cărămidă, Keramion sau Keramidion*¹⁷.

Acest tip în totalitate repetă *Chipul Mandylionului*, cu excepția prosopului. În cazul dat ne vom referi și la colorit. Vedem o gamă ocru-cărămizie, care explică atât denumirea, cât și proveniența acestuia. Imaginea a rămas imprimată pe cărămidă, de când era ascunsă Pânza Mântuitorului în nișa peretelui orașenesc, timp de câteva secole. Un exemplu servește *Keramionul* de pe peretele sudic al nișei altarului din biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Căușeni (secolul XVIII), altul - fresca Mântuitorului - *Keramion* din biserica „Spas na Neredițe” (Спас на Нередице) de lângă Novgorod și datează cu anul 1199. Chipul lui Iisus Hristos de pe fundalul întunecat este sumbru și alături citim inscripția *NIKA* (sugerând ideea victoriei asupra morții).

4. Următorul tip iconografic cuprinde icoane cu diferite denumiri: *Năframa Veronicăi, Marama Veronicăi, Mahrama Veronicăi*.

Imaginea principală cercetată de noi are ca ipostază *Chipul lui Hristos cu coroana de spini pe pânză*. În arta iconografică ortodoxă acest tip a apărut sub influența picturii catolice¹⁸.

În Rusia este cunoscută din a doua jumătate a secolului XVII, ca exemplu fiind icoana din 1704 din muzeul Ermitaj. Chipul lui Hristos nu are asemănare tipică, având obrajii supti, urechile descoperite și subliniate. Pictură naturalistă, ce din start deosebește icoanele de acest tip.

5. După cum susține autorul Pripacikin mai există un tip și anume - Spas Oglavnâi (*Спас Оглавный*)¹⁹, unde *chipul Mântuitorului compozițional ocupă tot fundalul* (reglet de mijloc).

Acest tip deja amintește de portret (este reprezentat *capul Mântuitorului cu umeri*) și provine din primele secole ale creștinismului. În acest context ne vom referi la două icoane encaustice după cum urmează: prima este icoana Sfântului Apostol Petru de școală constantinopolitană, de la sfârșitul secolelor VI-VII de la mănăstirea „Sfânta Ecaterina” din muntele Sinai, unde medalionul cu chipul Mântuitorului ocupă locul de mijloc în registrul de sus. Cea de-a doua icoană a Sfinților Serghie și Bach, realizată de școala siriano-palestiniană de la sfârșitul secolului al VI-lea, actualmente se află la Muzeul de Arte din Kiev (Ucraina)²⁰.

Într-adevăr, toate icoanele lui Hristos dau impresia unei asemănări fundamentale. Este recunoscut imediat, însă asemănarea nu este portretistică. Nu individualitatea umană, ci ipostaza lui Hristos se revelează fiecărui iconograf în același timp, așa cum aparițiile Celui Înviat au multiple aspecte. Biserica păstrează în memoria sa *unicul Sfânt Chip Nefăcut de mâna omului*, și există atâtea Sfinte Chipuri câți iconografi sunt.

Grație acestui fapt a devenit posibilă crearea chipului canonic al Mântuitorului, urmărirea căruia constituia scopul suprem pentru arta Bisericii - lucru confirmat de istoria reprezentărilor iconografice a Mântuitorului, cu o evidentă tendință spre perfecțiune.

Ținem să remarcăm că icoanele nu s-au creat doar din povestiri și scrieri, din surse literare. Reprezentarea completă (integră) a chipului Mântuitorului s-a păstrat înainte de toate în conștiința sobornicească a Bisericii²¹. Și a devenit o avuție pentru iconar în dependență de măsura sensibilității, înțelegerii și a apropierii acestuia de Iisus Hristos prin intermediul Bisericii, considerată trupul mistic al Mântuitorului.

Materialul tipologic propus cuprinde toate tipurile iconografice cunoscute ale "Chipului Nefăcut de mână". Până în prezent în arealul creștin sunt cunoscute cinci tipuri iconografice principale ale icoanei cercetate, cu o mulțime de variante.

Însă tendința spre diversitate niciodată n-a fost scopul suprem al zugravului, mai mult ca atât, pentru adevăratul artist era important de a ilustra diferitele laturi ale personalității Mântuitorului.

La toate acestea subliniem, că fiecare icoană a lui Iisus Hristos, în mod special icoana "Chipului Nefăcut de mână", independent de tipologie, exprimă într-o formă laconică principiile de bază ale dogmei creștinismului - cea a Întrupării și a Învierii din morți.

Arta iconografică din colecțiile basarabene conține mărturii complexe despre gândirea religioasă, artistică și filosofică a societății care le-a creat.

Varianta iconografică a icoanelor descoperite în colecțiile muzeelor noastre aduce noi argumente privind cunoașterea imaginarului, psihologiei, mentalității și spiritualității poporului nostru. Descoperirea potențialului artistic al acestor icoane ce ne determină ca neam²² este un proces continuu, de mare importanță pentru fiecare generație.

Referințe bibliografice

¹ STARȘEV Ala. - *Icoana în contextul artei bizantine* // **Anuar științific: Muzică, Teatru și Arte Plastice. Conferința de totalizare a activității științifico-didactice a pedagogilor și doctoranzilor АМТАР**. Chișinău, „Grafima Libris”, 2005. - P. 270.

² СЮБАНУ Константин. - *Топografia sacră a Mandylionului* // **Arta, 1999-2000**. Anuarul Institutului Studiul Artelor al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău, 2000. - P. 6.

³ ПРИПАЧКИН Игорь Александрович. - **Иконография Господа Иисуса Христа**. Москва, "Паломник", 2001 - С. 11.

⁴ *Ibidem*, p. 12.

⁵ **История иконописи**. Москва, АРТ БМБ, 2002. - С. 124.

- ⁶ ПРИПАЧКИН Игорь Александрович. - **Иконография Господа Иисуса Христа**. Москва, "Паломник", 2001. - С. 13.
- ⁷ ДЕНИСОВ Леонид. - **История Нерукотворенного образа Спасителя**. Санкт-Петербург, "Сатисъ", 2000. - С. 15.
- ⁸ ПРИПАЧКИН Игорь Александрович. - **Иконография Господа Иисуса Христа**. Москва, "Паломник", 2001. - С. 15.
- ⁹ **Mineul lunii August**. Editura Bisericii Ortodoxe din Moldova. Chişinău, 2007. - P. 193.
- ¹⁰ ПРИПАЧКИН Игорь Александрович. - **Иконография Господа Иисуса Христа**. Москва, "Паломник", 2001. - С. 17.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 19.
- ¹² *Ibidem*.
- ¹³ *Ibidem*, p. 21.
- ¹⁴ **История иконописи**. Москва, АРТ-БМБ. 2002. - С. 218, 228.
- ¹⁵ КОНДАКОВ Н.П. - **Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа**. Москва, „Паломник”, 2001. - С. 18.
- ¹⁶ В. АРСЕНЬЕВ. - **Философия русского религиозного искусства 15-20 век**. 1997 - С. 141.
- ¹⁷ ПРИПАЧКИН Игорь Александрович. - **Иконография Господа Иисуса Христа**. Москва, "Паломник", 2001. - С. 35
- ¹⁸ **Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectura și pictura creștină**. București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993. - P. 521.
- ¹⁹ ПРИПАЧКИН Игорь Александрович. - **Иконография Господа Иисуса Христа**. Москва, "Паломник", 2001. - С. 38.
- ²⁰ **История иконописи**. Москва, АРТ-БМБ, 2002. - С. 45.
- ²¹ КОНДАКОВ Н.П. - **Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа**. Москва, „Паломник”, 2001. - С. 4.
- ²² POSTICA Gheorghe. - **Civilizația veche românească din Moldova**. Chişinău, „Știința”, 1995. - P. 55.

TYPOLOGY A THE ICON „FACE NOT PRODUCED BY HAND”

Abstract

The work values the typology of the icon „Mandylion” and analyzes the iconographical tradition discovered in the Republica of Moldova. At the base of this typology is the central element of the icons, Mandylion - the representation of the Jesus face, then its structure and artistic language, the character of the drawing, the chromatic line and composition. At the end of the analysis 5 iconographical types, are established in which the first one has 9 variants. The icons kept in the collections of the National Art Museum from Moldova and the National Archeology and History Museum of Moldova, which have not previously been exposed, offered the possibility to complete the known typology with a variation of 1.6 from the primary iconographical type.

Lector,
Universitatea Tehnică din Moldova